

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Leledzik. 1. Amikor a SzófSz.-tól a *lel* ige származékaként említett *leledzik* vizsgálathoz fogtam, voltaképpen azt az ötletemet akartam bizonyítani, hogy e szó nem más, mint *lélegzik* igénk jelentésszűkülésen átment alakváltozata. Erre a gondolatra a NySz. következő adatai készítették: A) 'leledzik' jelentésben: Poenit. 27: „Tölkéldt el magadban, hogy ennek utánna semmi halálos vétekben nem *lélegzel*”; Toln: Vigaszt. 30: „Az papista vallasban *lélegzeni* nem valami frasca”; Pó: Igazs. II, 110: „Szent Pál megtérésének előtte üldöztvén az istennek anyaszentegy-házát, szent lélek ellen való vétekben *lélegzetté*”; PPB. I.: „Vétekben-való *lélekzés*: reatus”. — B) 'lélegzik' jelentésben: Szathm: Cent. 337: „Mihelyt a tünd megszűnik *leledzeni*, ottan az erek is megszűnnek a vért a testre kibocsátani”. Azonban már a kutatás kezdő lépéseinek megtételekor kiderült, hogy az ötlet nem az enyém: CzF. a *leledzik* mai köznyelvi jelentéséről így ír: „ezen értelemben mindig mellette állanak: *bűnben, hibában*, vagy más hasonjelentésű szók; úgy hogy ez itt sem jelent mást, mint folyvást lélekzeni vagy élni, ti. bűnben, hibában élni.” Hogy e kis cikkben most mégsem a régiék egy jó gondolatát kell tudományos megvilágításba helyeznem (vö. BENKŐ: MNy. LI, 485), abban egy rövid lélegzetű hangtani meggondoláson kívül néhány kódexbeli adatnak van döntő szerepe.

2. A CzF.-féle magyarázatnak jelentéstani akadályja nincs, hiszen arra nemcsak a magyarból, hanem szinte minden nyelvből idézhetünk példákat, hogy egy igének a használati köre valamilyen okból kifolyólag egészen megszűkül, esetleg egyetlen kifejezésre szorítkozik. Így például a mai oroszban a *nomynumь* ige mindössze három szó mellett állhat: *nomynumь глаза, взор* 'lesüti a fejét, a tekintetét' és *nomynumь голову* 'lehorgaszítja a fejét' (Е. М. ГАЛКИНА-ФЕДОРУК, Лексика 155). Annál nehezebb azonban a hangtani megfelelés magyarázata. Az első szótagbeli magánhangzó rövidsége még nem komoly akadály, mivel a *leledzik*-nek *léledzik* változata nemcsak a régi nyelvben, hanem ma is él — a NySz. még címszóként is *leledzik, léledzik* alakokat vesz fel —, s ugyanakkor a *lélek* alapszavának magánhangzó-quantitása is vitatott; egyelőre azt sem tudjuk, kell-e itt egyáltalán nyúlást feltennünk, s ha igen, mikori ez a nyúlás (erről legújabban JUHÁSZ JENŐ: Pais-Eml. 313). Sokkal problematikusabb azonban a feltett *gz > dz* hangváltozás, amelyet kielégítően nem is tudunk magyarázni (vö. mégis FEKETE ANTÓNIA, A magyar zárhangok története 30). Esetleg *gz > zz* hasonulásra (SIMONYI: NyK. XIV, 77) gondolhatunk, s arra, hogy egy *lelezzik ~ lélezzik*-ből a hasonló *kéredzik* ige *kérezzik* (SIMONYI: i. h. 78) változatainak analógiás visszahatásaként keletkezett a *leledzik ~ léledzik*. De még ha ehhez hozzá is vesszük azt az elgondolkoztató ténytet, hogy CsÜRY BÁLINT a maga Szamosháti Szótárában a *leledzik ~ léledzik* igének *lélegzik* ejtését tünteti fel, akkor is ingatag lábakon áll ez a magyarázat. Próbáljunk még más, járhatóbb utat keresni!

3. A *hidegletés, leli a hideg* kifejezéseket korábbi bizonytalan kísérletek után (Nyr. XXXI, 464; Nyr. XXXII, 47, 115) meggyőződen magyarázta JUHÁSZ JENŐ (MNy. XXXII, 327), amikor rámutatott, hogy az említett kifejezések őseink démon-hitével állnak kapcsolatban: „a betegség gonosz szelleme keresi áldozatát, s ha megtalálja, akkor az illető megbetegszik” (SzófSz.), a *hideg leli*. Ezen a nyomon elindulva próbáltam megközelíteni címszavunkat, s e célból idézem a Münchener Kódex néhány adatát: 27: „Es mīkor iūtotuolna i' pètern' hazaba, lata q napat fèkette es *hideg lelettè*, es illète q kèzet, es meghaga qtèt a' *hideg létèt*” | 72: „Simōnac ke' napa fekHzèn vala *hidèg létèbèn*” | 72: „ottā meghaga qtèt a' *hidèg létèt*” (idézi a NySz.) | 116: „Simonnac kè napa tartatic vala nag *hidèg létèteckèl*” | 116: „paranlola a *hidèg létètn'*” | 176: „hatod idòbèn hagamg qtèt a' *hidèg létèt*” || 192: „Uala ke' némè'l *lèlètezo* Lazar neuo betaniaban”

(NySz.) | 123: „lelec a' zolgat kí *m̄gl̄l̄t̄ez̄et* vala ègef̄f̄egbèn” (NySz.) || 30: „megvigaztanac mēden *lel̄t̄ez̄et̄ek̄t̄*” | 72—3: „getr̄t̄n' vala kül̄omb kül̄omb *lel̄t̄ez̄et̄ek̄l̄*” (NySz.) | 116: „valnacuala b̄t̄ez̄ek̄t̄ kül̄b kül̄omb *l̄l̄t̄ez̄et̄ek̄l̄*” (a NySz.-ban hibásan) | 120: „meguigaztanac q̄ *lel̄t̄ez̄et̄et̄ql̄*” | 123: „fokcat vígázta meg q̄ *l̄l̄t̄ez̄et̄et̄ql̄*” | 129: „hog a' *l̄l̄t̄ez̄et̄ek̄t̄* meguigaztanac” || 43: „Es vep̄n̄ec q̄ hozia foc ḡl̄ek̄ez̄et̄ec valuan q̄ ūlec nemakat es fantacat es vakocat es *lel̄t̄ez̄et̄ek̄t̄*” (NySz.) | 176: „èzecebèn fekez̄en uala *lel̄t̄ez̄et̄ek̄n'* nag fokalfaga” | 177: „F̄l̄l̄è q̄n̄eki a' *lel̄t̄ez̄et̄es*”.

A fenti idézeteknek *hideg lelet* 'hidegletés, betegség', *lelelezik* 'beteg, betegségben szenved', *leleleztet* 'betegség, nyavalya', *lelelezes* 'beteg, hidegletős' szavai mellé állítanám a szerintem *lelelezik*-ből fejlődött *leledzik* igét is. A középkori vallásos szemlélet ugyanis egészen természetesen alakíthatta át a megvizsgált kódexben még oly gyakori *lelelezik* jelentését olyanformán, hogy a konkrét jelentést elvonttá tette, s így a testi kór megjelölője a lelki betegség kifejezőjévé vált. *Hibában, bűnben leledzik* eredetileg tehát annyi, mint *hibában, bűnben emésztődik, senyved, sinylódik*. Kár, hogy a *lelelezik* ige elvont, valamint a *leledzik* konkrét jelentésére egyelőre nincs adatom,¹ ezt azonban az elég jelentékeny időbeli különbség némileg megokolja. A *lelelezik* > *leledzik* fejlődésre viszont pontos analógiául szolgál köznyelvi *kéredzik* igénk, mely a szintén adatolható korábbi *kéretezik*-ből fejlődött (vö. NySz.). S hogy e magyarázattal jó helyen tapogatózunk, azt az is bizonyítja, hogy *-adzik, -edzik* deverbális képző a magyarban nincsen, csak denominalis: *fiadzik, sarjadzik, pelyhedzik* stb. Kivétel csupán a *leledzik* és a *kéredzik*, ezekben azonban a *-d* az eredetibb deverbális nomenképző *-t*-ből a harmadik nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése után hasonulással keletkezett. A *lelelezik* *-t*-jét nomenképzőnek gyanítja SIMONYI (TMNy. 445) is, bár egy korábbi dolgozatában (NyK. XVI, 248) *-doz* gyakorító képzőbokkal alakult **lelelezik*-ből való *lelelezik* hangfejlődést tesz fel. Az idézett kódexbeli adatok ezt a feltevést ab ovo lehetetlenné teszik.

4. *Leledzik* szavunknak azonban a nyelvjárásokban még egyéb jelentései is vannak, s ezeket szintén magyaráznunk kell. A régi nyelvben általános 'betegségben szenved, jelentés tovább fejlődhetett oly irányban, hogy társult hozzá a betegségnek s nem utolsósorban éppen a hidegletésnek egyik jellemző tünete, a nehezen lélegzés. S ha figyelembe vesszük, hogy a cikkem elején közölt NySz. és SzamSz.-beli adatok alapján mégiscsak számolnunk kell valamilyen fokú — részben alaki, de elsősorban jelentésbeli — keveredéssel a *leledzik* és *lélegzik* között, egy 'zihálva lélegzik, piheg → lihegve kapkod, nagyon áhítozik valami után' jelentésfejlődéssel könnyen magyarázhatók a — legnagyobb-részt az ÚMTsz. céduláiról lejegyzett — következő adatok: *lélelez* (*lilelez*) 'piheg' Bakonyalja Veszprém m. | *lélelel*² (*lilelű, lilelül*) 'piheg' Németgenes Vas m. | *leledzik* 'áhítozik valamiért, nagyon kíván valamit' Jászság, Tiszababolna Borsod m., Aldebrő Heves m., Halas Jász-Nagykun-Szolnok m.; 'ragaszkodik, nyúkáll (jóság, ember)' Óbást Nógrád m. | *leledző* 'ingyenlős, potya-kedvelő (kül. ivásban)' Léva Bars m. (MTsz.) | *léledzik* (*lélegzik*) 'minden erejével igyekszik' Szamoshat (SzamSz. II, 24).

Végül megemlítem, hogy a köznyelvben többé-kevésbé elterjedt a *leledzik*-nek a régi nyelvben nem használatos 'van, található' jelentése is, sőt egy adat szerint él e jelentés a Bihar megyei Hosszúpályiban (ÚMTsz.) is. Véleményem szerint itt képzet-társulási, asszociációs zavarokkal kell számolnunk: a *leledzik*-nek a *lélezik* és *leletik* igékhez való alaki hasonlósága eredményezhette a jelentésátvitelt (GOMBÓCZ, Jelentés tan 100—2), illetőleg jelentéskeveredést.

GRÉTSY LÁSZLÓ

¹ A NySz. CALEPINUS-adata: „Vétekben való *lelelezés*” valószínűleg a feldolgozó elírásaként született meg; a MELICH-féle kiadásban *lelelezés* helyett *leletzés* áll.

² E szó KASSAINÁL is megvan, de ő a *lélekel*-ből való módosulással magyarázza (II, 278).